

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Η διάκριση του G. Frege ανάμεσα στο νόημα και την αναφορά

I. Μερικές πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Frege (1848–1925).

Αν και ο ίδιος εφάρμοζε τη διάκριση μεταξύ νοήματος και αναφοράς σε πολλές κατηγορίες γλωσσικών εκφράσεων, είναι ευκολότερο να την κατανοήσουμε στην περίπτωση των ονομάτων και, κυρίως, στην περίπτωση των οριστικών περιγραφών. Ως ονόματα εδώ θα εννοούμε όσα στη γραμματική αποκαλούνται *κύρια ονόματα*, π.χ. «Γιάννης Στεφάνου», «Αριστοτέλης», «Κίνα» κλπ. Οι οριστικές περιγραφές είναι φράσεις στον ενικό που εισάγονται με το οριστικό άρθρο αλλά δεν αποτελούν ονόματα, π.χ. «ο δάσκαλος του Μ. Αλεξάνδρου», «η πολυπληθέστερη χώρα στον κόσμο» κλπ.

Τόσο οι απόψεις του Frege όσο και οι άλλες απόψεις που θα συζητήσουμε για τα ονόματα κάνουν αφαίρεση από το γεγονός ότι συχνά το ίδιο όνομα αντιστοιχεί σε πολλά πράγματα. Η συνήθης προσέγγιση είναι πως το γεγονός αυτό αποτελεί μια περίπτωση πολυσημίας και πως η σημασιολογία των ονομάτων δεν θα άλλαζε ουσιωδώς αν αποφασίζαμε να μη δίνουμε το ίδιο όνομα σε πάνω από ένα πράγματα.

Η αναφορά ενός ονόματος ή μιας οριστ. περιγραφής είναι το αντίστοιχο πράγμα (ή πρόσωπο). Έτσι, αναφορά του «Αριστοτέλης» είναι ο Αριστοτέλης, και αναφορά του «η πολυπληθέστερη χώρα στον κόσμο» είναι η πολυπληθέστερη χώρα στον κόσμο, δηλ. η Κίνα. (Στην περίπτωση ενός ονόματος, το ον στο οποίο αναφέρεται το όνομα το λέμε επίσης *φορέα*.) Τι είναι όμως το νόημα;

II. Ο Frege εισήγαγε την έννοια του νοήματος για να αντιμετωπίσει ένα πρόβλημα που το λέμε *γρίφο του Frege*. Ας πάρουμε τις προτάσεις

(1) Ο Αποσπερίτης είναι ο Αποσπερίτης

(2) Ο Αποσπερίτης είναι ο Αυγερινός.

Το όνομα «Αποσπερίτης» χρησιμοποιείται για να δηλώσει ένα ορισμένο ουράνιο σώμα που φαίνεται το βράδυ. Το «Αυγερινός» χρησιμοποιείται για να δηλώσει ένα ορισμένο ουράνιο σώμα που φαίνεται νωρίς το πρωί. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το ίδιο σώμα, τον πλανήτη Αφροδίτη. Ο Frege επισήμανε ότι οι προτάσεις (1) και (2) διαφέρουν σε γνωστική αξία. Η γνώση ή πληροφορία που εκφράζει η (1) έχει μηδαμινή αξία, είναι μια ταυτολογία. Αντίθετα, η γνώση ή πληροφορία που εκφράζει η (2) έχει αξία: μπορεί κάποιος να μη διαθέτει αυτή τη γνώση, και γενικά οι άνθρωποι την απέκτησαν με έρευνα (εμπειρική έρευνα). Ο γρίφος του Frege είναι το εξής πρόβλημα: αφού «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» είναι ονόματα για τον ίδιο πλανήτη, πώς γίνεται να διαφέρουν οι (1) και (2) σε γνωστική αξία;

Ο Frege έδωσε διαδοχικά δύο λύσεις στο πρόβλημα. Σύμφωνα με την πρώτη λύση, οι προτάσεις (1) και (2) σημαίνουν αντίστοιχα

(1') Το όνομα «Αποσπερίτης» αναφέρεται στο ίδιο πράγμα με το όνομα «Αποσπερίτης»

(2') Το όνομα «Αποσπερίτης» αναφέρεται στο ίδιο πράγμα με το όνομα «Αυγερινός». Οι (1') και (2') διαφέρουν σε γνωστική αξία και γι' αυτό διαφέρουν οι (1) και (2). Δεν είναι άξιο απορίας που οι (1') και (2') διαφέρουν σε γνωστική αξία, αφού δεν αφορούν τις ίδιες οντότητες: η (2') αφορά τα δύο ονόματα, ενώ η (1') αφορά μόνο για το ένα.

Αργότερα ο Frege απέρριψε αυτή τη λύση και φαίνεται πως την απέρριψε για τους εξής λόγους: (α) Οι προτάσεις (1') και (2') αφορούν λέξεις και δεν αφορούν άμεσα τον πλανήτη, ενώ οι (1) και (2) αφορούν άμεσα τον πλανήτη και δεν αφορούν λέξεις.

Συνεπώς, δεν είναι συνώνυμες οι (1) και (1'), ούτε είναι συνώνυμες οι (2) και (2'). Βέβαια, οι (1) και (2), όπως όλες οι προτάσεις, αποτελούνται από λέξεις· δεν αφορούν όμως λέξεις, δηλαδή δεν λένε τι ιδιότητες ή τι σχέσεις μεταξύ τους έχουν κάποιες λέξεις. (β) Είναι θέμα σύμβασης ότι τα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» αναφέρονται στο ίδιο πράγμα· αν θέλαμε, θα μπορούσαμε να τα δώσουμε σε διαφορετικά πράγματα, π.χ. στη Σελήνη και τον Ήλιο αντίστοιχα. Όμως δεν είναι θέμα σύμβασης ότι ο Αποσπερίτης είναι ο Αυγερινός· ο Αποσπερίτης ήταν ο Αυγερινός και προτού υπάρξουν άνθρωποι και συμβάσεις, μολονότι τότε δεν είχε κανένα όνομα. Συνεπώς, και πάλι, δεν είναι συνώνυμες οι (2) και (2').

Η δεύτερη, τώρα, λύση που έδωσε ο Frege στο γρίφο εισάγει την έννοια του νοήματος. Σύμφωνα με τη λύση αυτή, τα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» έχουν την ίδια αναφορά, αλλά διαφορετικό νόημα. Έτσι, οι προτάσεις (1) και (2) έχουν επίσης διαφορετικό νόημα και γι' αυτό μπορούν να διαφέρουν σε γνωστική αξία.

Πριν από το Frege, ο J. S. Mill είχε την εξής άποψη για τα ονόματα: ο ρόλος ενός ονόματος στη γλώσσα συνίσταται απλώς στο να ξεχωρίζει μια ορισμένη οντότητα (το φορέα του ονόματος) ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτή. Η άποψη του Mill αντιμετωπίζει τουλάχιστον δύο προβλήματα: (α) Υπάρχουν κενά ονόματα, δηλ. ονόματα χωρίς φορέα, π.χ. «Ελντοράντο». Αν ο Mill είχε δίκιο, αυτά τα ονόματα δεν θα είχαν κανένα ρόλο στη γλώσσα, όμως στην πραγματικότητα τα χρησιμοποιούμε. (β) Ο γρίφος του Frege. Ο Mill δεν θα έκανε σημασιολογική διάκριση ανάμεσα στα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» κι έτσι θα του ήταν δύσκολο να λύσει το γρίφο.

III. Τι εννοεί ο Frege με τον όρο *νόημα*; Ακολουθώντας τον Dummett, μπορούμε να απαντήσουμε πως το φρεγκεανό νόημα μιας λέξης (ή φράσης ή πρότασης) είναι αυτό που συνήθως αποκαλούμε γλωσσική σημασία της λέξης, με τη διαφορά ότι το φρεγκεανό νόημα δεν περιλαμβάνει τα τυχόν υφολογικά γνωρίσματα που δίνουν στη λέξη έναν ιδιαίτερο χρωματισμό — π.χ. τα ρήματα «πεθαίνω», «ξεψυχώ» και «τα τινάζω» έχουν το ίδιο φρεγκεανό νόημα. Αυτό που συνήθως αποκαλούμε γλωσσική σημασία μιας λέξης είναι τα γνωρίσματα που η λέξη έχει από κοινού με όποιες τυχόν άλλες λέξεις, στην ίδια γλώσσα ή σε άλλη, είναι εντελώς συνώνυμες· πρόκειται για τα γνωρίσματα στη γνώση των οποίων συνίσταται το να καταλαβαίνει κανείς τη λέξη. (Ο ίδιος ο Frege δεν έχει κάποιον όρο γι' αυτό ακριβώς που συνήθως αποκαλούμε γλωσσική σημασία μιας λέξης.)

Η διάκριση μεταξύ του νοήματος και της αναφοράς είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρη στην περίπτωση των οριστ. περιγραφών. Π.χ. οι περιγραφές «η πολυπληθέστερη χώρα στον κόσμο», «το ταχύτερα αναπτυσσόμενο κράτος» και «η χώρα στην οποία ξεκίνησε η παραγωγή μεταξιού» έχουν διαφορετικό νόημα (δεν είναι συνώνυμες) αλλά την ίδια αναφορά. (Σημειωτέον ότι ο ίδιος ο Frege χρησιμοποιούσε τον όρο *όνομα* και για τα ονόματα και για τις οριστ. περιγραφές. Εμείς όμως δεν θα ακολουθήσουμε την πρακτική του αυτή.)

Η διάκριση ανάμεσα στο νόημα και την αναφορά θεωρείται σημαντική για τη φιλοσοφία επειδή μπορεί κανείς να την επικαλεστεί σε διάφορους φιλοσοφικούς κλάδους. Έτσι, πολλοί υλιστές φιλόσοφοι του νου θεωρούν ότι οι ψυχικές καταστάσεις είναι φυσικοχημικές καταστάσεις στον εγκέφαλο, π.χ. η κατάθλιψη συνίσταται στο να είναι χαμηλά στον εγκέφαλο τα επίπεδα σεροτονίνης. Από την άλλη, μας φαίνεται πως η κατάθλιψη και τα χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης, ακόμα κι αν σχετίζονται, είναι πάντως διαφορετικές καταστάσεις. Αν στην πραγματικότητα ταυτίζονται, γιατί μας φαίνεται να διαφέρουν; Εδώ οι υλιστές φιλόσοφοι μπορούν να απαντήσουν ότι μας φαίνεται έτσι επειδή οι εκφράσεις «κατάθλιψη» και «χαμηλά επίπεδα σεροτονίνης», μολονότι έχουν την ίδια αναφορά, έχουν πολύ διαφορετικό νόημα, γιατί η μία ανήκει στο ψυχολογικό μας

λεξιλόγιο ενώ η άλλη ανήκει στο λεξιλόγιο της νευροφυσιολογίας.

IV. Μερικές από τις απόψεις του Frege για το νόημα και την αναφορά:

(α) Το νόημα είναι αντικειμενικό, δηλ. το κάθε νόημα μπορούν να το συλλάβουν περισσότεροι από ένας νόες.

Ο Frege τονίζει ότι μπορούμε να επικοινωνήσουμε επειδή ακριβώς μπορούμε να συλλάβουμε το ίδιο νόημα. Σε αυτό το σημείο αντιπαραβάλλει το νόημα όχι με την αναφορά, αλλά με ό,τι αποκαλεί *ιδέες* (Vorstellungen, ideas στην αγγλική μετάφραση), καθεμιά από τις οποίες υπάρχει σε ένα μόνο νου. Οι ιδέες, όπως χρησιμοποιεί τον όρο ο Frege, είναι νοητικές παραστάσεις σε συγκεκριμένους νόες: δηλαδή ακόμα κι αν φανταστώ ένα κόκκινο χαρτί και κάποιος άλλος φανταστεί ένα χαρτί με την ίδια απόχρωση και το ίδιο σχήμα και μέγεθος, η ιδέα στο νου μου και η ιδέα στο δικό του δεν ταυτίζονται, αφού η καθεμιά ανήκει σε άλλο νου.

Ο Frege μάς δίνει την εξής παρομοίωση. Ας υποθέσουμε ότι κοιτάμε το φεγγάρι με ένα τηλεσκόπιο. Το ίδιο το φεγγάρι είναι σαν την αναφορά μιας λέξης: το είδωλο του φεγγαριού στο τηλεσκόπιο είναι σαν το νόημα: η εικόνα που σχηματίζεται στον αμφιβληστροειδή του παρατηρητή είναι σαν μια ιδέα.

(β) Το νόημα αποτελεί ή περιλαμβάνει έναν τρόπο παρουσίασης της αναφοράς. Π.χ. η περιγραφή «η πρωτεύουσα της Ελλάδας» μάς παρουσιάζει την αναφορά της (την Αθήνα) με έναν ορισμένο τρόπο, δηλ. ως πρωτεύουσα της Ελλάδας. Εδώ καταλαβαίνουμε καλύτερα γιατί ο Frege παρομοιάζει το νόημα με το είδωλο του φεγγαριού στο τηλεσκόπιο: και το είδωλο παρουσιάζει το φεγγάρι με έναν ορισμένο τρόπο, από μια ορισμένη γωνία.

Η άποψη ότι το νόημα αποτελεί ή περιλαμβάνει έναν τρόπο παρουσίασης της αναφοράς ταιριάζει σε μερικά ονόματα, όπως τα «Αυγερινός» και «Αποσπερίτης». Το «Αυγερινός» παρουσιάζει την αναφορά του ως κάτι που εμφανίζεται στον ουρανό το πρωί, ενώ το «Αποσπερίτης» παρουσιάζει την αναφορά του ως κάτι που εμφανίζεται στον ουρανό το βράδυ. Πώς μπορεί όμως η εν λόγω άποψη να εφαρμοστεί σε άλλα ονόματα, π.χ. «Αθήνα»; Ποιος είναι ο τρόπος παρουσίασης της Αθήνας ο οποίος περιλαμβάνεται στο νόημα του ονόματος «Αθήνα»;

(γ) Το νόημα καθορίζει την αναφορά. Με άλλα λόγια, δεν γίνεται δυο εκφράσεις να έχουν το ίδιο νόημα αλλά διαφορετική αναφορά. Π.χ. δεν γίνεται η περιγραφή «η πολυπληθέστερη χώρα στον κόσμο» και η αγγλική της μετάφραση «the world's most populous country» να αναφέρονται η καθεμιά σε άλλη χώρα.

(δ) Νόημα και αναφορά έχουν επίσης τα κατηγορήματα. Αυτά διακρίνονται σε κατηγορήματα μίας θέσης (π.χ. «είναι πλανήτης», «είναι σοφός», «τρέχει», «όλοι αγαπούν τον [την, το] ...»), κατηγορήματα δύο θέσεων (π.χ. «... αγαπά τον [την, το] ...», «... είναι ευθεία παράλληλη με την ευθεία ...»), κατηγορήματα τριών θέσεων (π.χ. «... βρίσκεται ανάμεσα στο ... και στο ...») κλπ. Ένα κατηγορημα μίας θέσης είναι έκφραση που δίνει πρόταση άμα συμπληρωθεί με ένα όνομα (π.χ. την πρόταση «Ο Σωκράτης είναι σοφός»), ένα κατηγορημα δύο θέσεων είναι έκφραση που δίνει πρόταση άμα συμπληρωθεί με δύο ονόματα, κλπ. Σύμφωνα με το Frege, ένα κατηγορημα μίας θέσης αναφέρεται στην αντίστοιχη ιδιότητα: π.χ. το κατηγορημα «είναι πλανήτης» αναφέρεται στην ιδιότητα του να είναι κάτι πλανήτης. (*Έννοια* — *Begriff* — είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Frege για τις ιδιότητες. Ο όρος είναι ατυχής, αφού ο Frege δεν πιστεύει ότι οι αναφορές των κατηγορημάτων είναι ψυχολογικές οντότητες, δηλαδή οντότητες που υπάρχουν μέσα στο νου ή τον ψυχισμό διαφόρων προσώπων.) Ένα κατηγορημα περισσότερων θέσεων αναφέρεται σε μια σχέση: π.χ. το κατηγορημα «... αγαπά τον [την, το] ...» αναφέρεται στη σχέση του αγαπών. Ένα κατηγορημα έχει επίσης κάποιο

νόημα, που δεν είναι ιδιότητα ή σχέση.

Γίνεται δυο κατηγορήματα να αντιστοιχούν στην ίδια ιδιότητα, αλλά να έχουν διαφορετικό νόημα; Ο Frege δεν δίνει τέτοια παραδείγματα, όμως νομίζω ότι μπορούμε να βρούμε. Αφού το νερό είναι η ουσία με τη χημική σύσταση H_2O , η ιδιότητα του να περιέχει κάτι νερό είναι η ιδιότητα του να περιέχει κάτι H_2O . Άρα τα κατηγορήματα «περιέχει νερό» και «περιέχει H_2O » αντιστοιχούν στην ίδια ιδιότητα. Έχουν όμως διαφορετικό νόημα, αφού οι εκφράσεις «νερό» και « H_2O » έχουν διαφορετικό νόημα: αν είχαν το ίδιο, θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε τη χημική σύσταση του νερού αναλογιζόμενοι τι εννοούμε με τη λέξη «νερό».

(ε) Νόημα και αναφορά έχουν και οι προτάσεις. Μάλιστα ο Frege υιοθετεί τις εξής αρχές: το νόημα μιας πρότασης (ή άλλης σύνθετης έκφρασης) καθορίζεται από το νόημα των μερών της και η αναφορά μιας πρότασης (ή άλλης σύνθετης έκφρασης) καθορίζεται από την αναφορά των μερών της. Οι αρχές αυτές ονομάζονται *αρχές της συνθεσιακότητας*.

Η πρώτη αρχή είναι ιδιαίτερα εύλογη. Άμα ακούμε μια πρόταση που δεν την έχουμε ξανακούσει ποτέ, αλλά καταλαβαίνουμε τις λέξεις που την αποτελούν, τότε κατά κανόνα την καταλαβαίνουμε. Αυτό δείχνει πως το νόημα μιας πρότασης καθορίζεται από το νόημα των μερών της.

Όσο για τη δεύτερη αρχή, ο Frege φαίνεται να κατέληξε σε αυτή έχοντας κατά νου οριστ. περιγραφές όπως «ο πατέρας του Σωκράτη». Θεωρούσε ότι εκφράσεις όπως «ο πατέρας του [της] ...» αναφέρονται σε συναρτήσεις: στο συγκεκριμένο παράδειγμα πρόκειται για τη συνάρτηση που σε κάθε άνθρωπο αντιστοιχεί τον πατέρα του. Αν εφαρμόσουμε αυτή τη συνάρτηση στην αναφορά του «Σωκράτης» (δηλ. στο Σωκράτη), παίρνουμε ως τιμή την αναφορά του «ο πατέρας του Σωκράτη». Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι η αναφορά του «ο πατέρας του [της] ...» και η αναφορά του «Σωκράτης» καθορίζουν την αναφορά της οριστ. περιγραφής.

Μπορεί βέβαια να υποστηριχθεί ότι κακώς ο Frege επέκτεινε την έννοια της αναφοράς στις προτάσεις. Με αυτό τον τρόπο έφερε τις προτάσεις από σημασιολογική άποψη κοντά στα ονόματα και τις οριστ. περιγραφές, ενώ στην πραγματικότητα οι προτάσεις δεν μοιάζουν σημασιολογικά ούτε με ονόματα ούτε με οριστ. περιγραφές.

(στ) Μια πρόταση όπως «Ο Αριστοτέλης είναι πλανήτης» έχει ως νόημα μια *σκέψη*.

Σκέψεις (Gedanken) αποκαλούσε ο Frege ό,τι πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι αποκαλούν *propositions*, *προτασιακά περιεχόμενα*. Τα προτασιακά περιεχόμενα (ή σκέψεις, στην ορολογία του Frege) δεν είναι προτάσεις, αλλά μπορούν να τα εκφράσουν προτάσεις. Μια πρόταση αποτελείται από λέξεις: ένα προτ. περιεχόμενο δεν αποτελείται από λέξεις. Η πρόταση «Ο Αριστοτέλης είναι διάσημος φιλόσοφος» και κάθε συνώνυμη πρόταση στα ελληνικά ή σε άλλη γλώσσα εκφράζουν το ίδιο προτ. περιεχόμενο: ότι ο Αριστοτέλης είναι διάσημος φιλόσοφος. Ίσως όμως να υπάρχουν προτ. περιεχόμενα που καμιά γλώσσα δεν θα εκφράσει ποτέ. Κάθε προτ. περιεχόμενο αποτελεί μια πληροφορία για το πώς έχουν τα πράγματα στον κόσμο, και είναι αληθές ή ψευδές ανάλογα με το αν η πληροφορία είναι ορθή ή όχι. Γι' αυτό οι σύγχρονοι φιλόσοφοι συνήθως θεωρούν ότι οι προτάσεις που από συντακτική άποψη δεν είναι δηλωτικές (π.χ. οι ερωτηματικές ή οι προστακτικές) δεν εκφράζουν προτ. περιεχόμενα. Ένα προτ. περιεχόμενο χ κι ένα προτ. περιεχόμενο ψ ταυτίζονται εάν (δηλαδή, εάν και μόνο εάν) αποτελούν ακριβώς την ίδια πληροφορία: και αν είναι δυνατόν κάποιος να γνωρίζει μια πληροφορία χ , αλλά να μη γνωρίζει μια πληροφορία ψ , τότε οι χ και ψ δεν είναι η ίδια πληροφορία. (Μη σας παρασέρνει ο όρος *σκέψη*: ο Frege δεν πίστευε ότι αυτά που αποκαλούσε σκέψεις είναι ψυχολογικές οντότητες. Επίσης, μην μπερδευτείτε επειδή ο όρος *proposition* έχει μεταφραστεί με διάφορους τρόπους στα ελληνικά: εγώ τον αποδίδω ως *προτασιακό*

περιεχόμενο, αλλά σε κάθε βιβλίο θα πρέπει να ελέγχεται πώς αποδίδεται.)

(ζ) Μια πρόταση όπως «Ο Αποσπερίτης είναι πλανήτης» έχει ως αναφορά την αληθοτιμή της. Έτσι, όλες οι αληθείς προτάσεις έχουν την ίδια αναφορά. Όλες οι ψευδείς έχουν επίσης την ίδια αναφορά.

Σε αυτή την περιέργη άποψη φαίνεται να κατέληξε ο Frege με βάση τη δεύτερη αρχή της συνθεσιακότητας που είδαμε προηγουμένως. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, αν π.χ. στην πρόταση «Ο Αποσπερίτης είναι πλανήτης» αντικαταστήσουμε το «ο Αποσπερίτης» με οποιαδήποτε έκφραση έχει την ίδια αναφορά («ο Αυγερινός», «το δεύτερο λαμπρότερο σώμα στο νυκτερινό ουρανό» κλπ.) ή αντικαταστήσουμε το «είναι πλανήτης» με οποιαδήποτε έκφραση έχει την ίδια αναφορά (π.χ. «περιφέρεται γύρω από ένα άστρο»), θα πρέπει η αναφορά της πρότασης να μην αλλάξει. Και η αληθοτιμή είναι ένα σημασιολογικό γνώρισμα της πρότασης που μένει σταθερό σε αυτές τις αντικαταστάσεις. (Ο Frege δέχεται δύο αληθοτιμές, αλήθεια και ψεύδος.)

(η) Τα κενά ονόματα έχουν νόημα, αλλά όχι αναφορά. Και οι προτάσεις που περιέχουν κενό όνομα δεν έχουν αληθοτιμή.

Κενά είναι τα ονόματα που δεν έχουν αναφορά, π.χ. τα ονόματα «Ελντοράντο» και «Οδυσσέας». Δεν υπάρχει το Ελντοράντο (υποτίθεται πως ήταν μια πόλη γεμάτη χρυσάφι)· δεν είναι υπαρκτό πρόσωπο ο Οδυσσέας (όπως το όνομα χρησιμοποιείται στη μυθολογία).

Στην περίπτωση μιας πρότασης που περιέχει κενό όνομα (π.χ. «Ο Οδυσσέας έφτασε στην Ιθάκη ενόσω κοιμόταν»), τα άλλα μέρη της πρότασης δεν επαρκούν για να καθορίσουν αναφορά για την πρόταση. Έτσι, η πρόταση δεν έχει αναφορά, όπως ακριβώς δεν έχει αναφορά η έκφραση «ο δήμαρχος του Ελντοράντο». Οπότε ο Frege, αφού γενικά στις προτάσεις ταυτίζει αναφορά με αληθοτιμή, συμπεραίνει ότι η πρόταση που περιέχει κενό όνομα δεν έχει αληθοτιμή.

(θ) Οι ποσοδείκτες των φυσικών και συμβολικών γλωσσών είναι κατηγορήματα δεύτερης τάξης.

Κατηγορήματα πρώτης τάξης είναι οι εκφράσεις για τις οποίες μιλήσαμε στο δ). Στις συμβολικές γλώσσες της λογικής, οι *ποσοδείκτες* είναι δύο: ο καθολικός και ο υπαρκτικός. Ο όρος *ποσοδείκτης* έχει επεκταθεί κατ' αναλογία και στις φυσικές γλώσσες, όπου ως ποσοδείκτες λογίζονται οι εκφράσεις «κάθε», «όλα», «υπάρχει», «κάποια», αλλά και οι «κάμποσα», «αρκετά», «πολλά» κλπ.

Ας πάρουμε για παράδειγμα το «υπάρχει». Κατά το Frege, είναι κατηγορημα δεύτερης τάξης και μίας θέσης. Εννοεί ότι, όπως το κατηγορημα πρώτης τάξης «είναι σοφός» αναφέρεται στην ιδιότητα της σοφίας και, όταν συμπληρωθεί με ένα μη κενό όνομα, δίνει πρόταση η οποία αποδίδει αυτή την ιδιότητα στο φορέα του ονόματος, έτσι το «υπάρχει» αναφέρεται σε μια ιδιότητα ιδιοτήτων και, όταν συμπληρωθεί με ένα κατηγορημα πρώτης τάξης που αναφέρεται σε μια ιδιότητα φ, δίνει πρόταση η οποία αποδίδει εκείνη την ιδιότητα ιδιοτήτων στη φ. Π.χ. στην πρόταση «Υπάρχει οικισμός στην Ανταρκτική», το κατηγορημα πρώτης τάξης «[είναι] οικισμός στην Ανταρκτική» αναφέρεται σε μια ορισμένη ιδιότητα, και η όλη πρόταση αποδίδει σε εκείνη την ιδιότητα την ιδιότητα της *πραγμάτωσης*. Αυτή είναι μια ιδιότητα που κάποιες ιδιότητες την έχουν ενώ άλλες (π.χ. η ιδιότητα του να είναι κάτι μονόκερος) δεν την έχουν. Ας πάρουμε ως άλλο παράδειγμα το «κάποια». Κατά το Frege, είναι κατηγορημα δεύτερης τάξης και δύο θέσεων. Αναφέρεται σε μια σχέση μεταξύ ιδιοτήτων. Παίρνει π.χ. τα κατηγορήματα «[είναι] βιβλία» και «είναι χρήσιμα», που αναφέρονται αντιστοίχως σε δύο ιδιότητες, και δίνει την πρόταση «Κάποια βιβλία είναι χρήσιμα», η οποία μας λέει ότι η πρώτη ιδιότητα έχει εκείνη τη σχέση προς τη δεύτερη. Πρόκειται για τη σχέση *αλληλεπικάλυψης*.

(ι) Ας πάρουμε τις προτάσεις «Ο Σωκράτης είναι σοφός», «Είναι ο Σωκράτης

σοφός;», «Σωκράτη, να είσαι σοφός» και «Μακάρι να είναι ο Σωκράτης σοφός». Ο Frege αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε δύο προσεγγίσεις. Κατά τη μία, αυτές οι προτάσεις έχουν η καθεμιά διαφορετικό νόημα. Κατά την άλλη, οι προτάσεις έχουν το ίδιο νόημα, αλλά διαφέρουν μεταξύ τους στο πώς προβάλλεται αυτό το νόημα: στην πρώτη δηλώνεται ως κάτι αληθές, στη δεύτερη γίνεται περιεχόμενο ερώτησης, στην τρίτη προστάζεται και στην τελευταία προβάλλεται ως ευχή. Η δεύτερη προσέγγιση έχει το πλεονέκτημα ότι αναδεικνύει τη στενή νοηματική σχέση που υφίσταται μεταξύ αυτών των προτάσεων. Όταν ο Frege ακολουθεί αυτή την προσέγγιση, λέει πως τέτοιες προτάσεις διαφέρουν μεταξύ τους σε *ισχύ* (*Kraft, force* στα αγγλικά). Αν υιοθετήσουμε τη δεύτερη προσέγγιση, θα πούμε ότι τελικά υπάρχουν τρία συστατικά σε ό,τι συνήθως αποκαλούμε γλωσσική σημασία μιας πρότασης: το νόημα, η ισχύς και, σε κάποιες τουλάχιστον προτάσεις, τα υφολογικά γνωρίσματα που τους δίνουν έναν ιδιαίτερο χρωματισμό.

(ια) Τα νοήματα υπάρχουν σαν πλατωνικές οντότητες: υπάρχουν έξω από το χώρο και το χρόνο και ανεξάρτητα από το αν τα συλλαμβάνει ή τα εκφράζει κανείς.

Φαίνεται πως ο Frege κατέληξε σε αυτή την πλατωνικού τύπου μεταφυσική των νοημάτων προκειμένου να τονίσει την αντικειμενικότητά τους.

(ιβ) Στο άρθρο του «Η Σκέψη» ο Frege τονίζει πως το νόημα ενός ονόματος διαφέρει από ομιλητή σε ομιλητή κι εξαρτάται από το τι ξέρει ο ομιλητής για το φορέα του ονόματος. Δυο ομιλητές που ξέρουν διαφορετικά πράγματα για το φορέα του ονόματος σκέφτονται αυτό το φορέα με διαφορετικό τρόπο κι έτσι αποδίδουν διαφορετικό νόημα στο όνομά του.

Η άποψη αυτή μάς επιτρέπει να απαντήσουμε, για λογαριασμό του Frege, το ερώτημα ποιος είναι ο τρόπος παρουσίασης της Αθήνας ο οποίος περιλαμβάνεται στο νόημα του ονόματος «Αθήνα». Η απάντηση είναι πως το όνομα έχει διαφορετικό νόημα από ομιλητή σε ομιλητή, και στην περίπτωση του κάθε ομιλητή Χ ο τρόπος παρουσίασης της πόλης που περιλαμβάνεται στο νόημα είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Χ σκέφτεται την πόλη.

Πάντως, η άποψη του Frege πως το νόημα ενός ονόματος διαφέρει από ομιλητή σε ομιλητή δεν ταιριάζει εύκολα με την άποψή του ότι μπορούμε να επικοινωνήσουμε επειδή μπορούμε να συλλάβουμε το ίδιο νόημα. Σας λέω «Η Αθήνα έχει πάνω από τρία εκατομμύρια κατοίκους». Με καταλαβαίνετε κι έτσι επικοινωνούμε. Τι καθιστά δυνατή την επικοινωνία όσον αφορά το όνομα που χρησιμοποίησα; Αν το όνομα έχει άλλο νόημα για μένα και άλλο για εσάς, τότε η επικοινωνία, όσον αφορά το όνομα, δεν καθίσταται δυνατή επειδή μπορούμε να συλλάβουμε το ίδιο νόημα: κάτι άλλο πρέπει να είναι αυτό που την καθιστά δυνατή.

(ιγ) Συχνά αποδίδεται στο Frege η άποψη ότι κάθε νόημα ενός ονόματος είναι το νόημα κάποιας οριστ. περιγραφής. Είναι αμφίβολο αν ο Frege πίστευε αυτή τη γενίκευση. Πάντως, όταν πάει να εξηγήσει τι νόημα έχει ένα όνομα για κάποιον ομιλητή, πολλές φορές χρησιμοποιεί οριστ. περιγραφή. Μας λέει π.χ. ότι για κάποιον το όνομα «Αριστοτέλης» μπορεί να σημαίνει: ο μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Μ. Αλεξάνδρου.

V. Τη δεύτερη λύση στο γρίφο του ο Frege την παρουσιάζει και με τη μορφή επιχειρήματος: οι προτάσεις (1) και (2) διαφέρουν σε γνωστική αξία· άρα διαφέρουν σε νόημα· άρα τα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» επίσης διαφέρουν σε νόημα.

Όμως εδώ μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η συλλογιστική του Frege πρέπει να μην είναι ορθή, γιατί όταν εφαρμοστεί σε άλλα παραδείγματα, οδηγεί σε απαράδεκτα συμπεράσματα. (Οπότε, ακόμα κι αν όντως τα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» διαφέρουν σε νόημα, πάντως η συλλογιστική του Frege δεν αρκεί για να θεμελιώσει αυτή

τη θέση.) Αυτό μπορεί κανείς να το υποστηρίξει ως εξής: Ας πάρουμε τις προτάσεις

(3) Γίδες είναι οι γίδες

(4) Γίδες είναι οι κατσίκες.

Διαφέρουν σε γνωστική αξία. Η γνώση ή πληροφορία που εκφράζει η (3) έχει μηδαμινή αξία, ενώ η γνώση ή πληροφορία που εκφράζει η (4) έχει αξία: αν πούμε σε κάποιον την (4) τού λέμε κάτι που ίσως να μην το ήξερε. Έτσι, η φρεγκεανή συλλογιστική οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι λέξεις «γίδες» και «κατσίκες» έχουν διαφορετικό νόημα. Το συμπέρασμα αυτό δεν μπορεί να γίνει δεκτό, αφού οι δυο λέξεις είναι απλά συνώνυμα. Βέβαια οι (3)–(4) δεν περιέχουν ονόματα και γι' αυτό δεν είναι σαν τις (1)–(2). Ωστόσο, μπορούμε, αντί για τις (3)–(4), να πάρουμε τις προτάσεις

(5) Ο Έσπερος είναι ο Έσπερος

(6) Ο Έσπερος είναι ο Αποσπερίτης.

(«Έσπερος» είναι το αρχαίο και καθαρευουσιάνικο αντίστοιχο του «Αποσπερίτης».) Οι (5) και (6) διαφέρουν σε γνωστική αξία. Έτσι, η φρεγκεανή συλλογιστική οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα ονόματα «Έσπερος» και «Αποσπερίτης» έχουν διαφορετικό νόημα. Το συμπέρασμα δεν μπορεί να γίνει δεκτό, αφού η σημασιολογική διαφορά ανάμεσα στο «Έσπερος» και το «Αποσπερίτης» είναι μόνο υφολογική.

Τώρα, αν συμφωνήσουμε με τις απόψεις που μόλις παρουσίασα, τίθεται το ερώτημα πού βρίσκεται το λάθος στη συλλογιστική του Frege. Με άλλα λόγια, πού βρίσκεται το λάθος σε επιχειρήματα όπως το «οι προτάσεις (1) και (2) διαφέρουν σε γνωστική αξία· άρα διαφέρουν σε νόημα· άρα τα ονόματα “Αποσπερίτης” και “Αυγερινός” επίσης διαφέρουν σε νόημα»; Υπάρχουν δυο απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα.

(α) Η απάντηση του D. Wiggins, βασισμένη σε απόψεις του H. Putnam: Το λάθος βρίσκεται στο δεύτερο, και τελευταίο, συλλογιστικό βήμα. Η (1) διαφέρει στη γνωστική αξία, άρα και στο νόημα, από τη (2), όπως και η (3) από την (4). Δεν είναι όμως έγκυρο να συναγάγουμε ότι τα δυο ονόματα (ή οι λέξεις «γίδες» και «κατσίκες») διαφέρουν στο νόημα. Το νόημα μιας πρότασης δεν είναι συνάρτηση μόνο του νοήματος των μερών της· είναι συνάρτηση και της δομής της, όπου δυο προτάσεις έχουν την ίδια δομή όταν εμφανίσεις της ίδιας έκφρασης α στη μία αντιστοιχούν σε εμφανίσεις της ίδιας έκφρασης β στην άλλη. Έτσι, γίνεται δυο προτάσεις να έχουν διαφορετικό νόημα μολονότι η μία προκύπτει από την άλλη αν σε κάποιο σημείο αντικαταστήσουμε μια λέξη με μια εντελώς συνώνυμη λέξη. Η αντικατάσταση μπορεί να αλλάξει τη δομή. Για παράδειγμα, μια πρόταση της μορφής «Το α είναι το α » και μια της μορφής «Το α είναι το β » έχουν διαφορετική δομή επειδή εκεί που έχουμε στη μία εμφανίσεις της ίδιας έκφρασης, έχουμε στην άλλη εμφανίσεις διαφορετικών εκφράσεων. Οπότε οι δυο προτάσεις θα έχουν διαφορετικό νόημα είτε οι εκφράσεις α και β έχουν το ίδιο νόημα είτε όχι.

Η απάντηση αυτή δεν είναι δημοφιλής. Γιατί οι περισσότεροι φιλόσοφοι που ασχολούνται με το θέμα είναι της γνώμης ότι αν π.χ. τα «Αυγερινός» και «Αποσπερίτης» έχουν το ίδιο νόημα, τότε η διαφορά ανάμεσα στις προτάσεις (1) και (2) δεν μπορεί να είναι παρά διαφορά στη μορφή, στα γράμματα ή τους φθόγγους που τις αποτελούν· δεν γίνεται να είναι διαφορά σε νόημα.

(β) Μια άλλη απάντηση, από το βιβλίο του N. Salmon *Frege's Puzzle*: Το λάθος στη φρεγκεανή συλλογιστική βρίσκεται στην προκείμενη ότι οι (1) και (2) — ή οι (3) και (4) — εκφράζουν πληροφορίες διαφορετικής αξίας. Πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα στην πληροφορία που εκφράζει μια πρόταση (δηλ. την πληροφορία που μας μεταδίδει αν περιοριστούμε σε ό,τι λέει η πρόταση εκλαμβανόμενη κυριολεκτικά) και στις τυχόν πληροφορίες που υποδηλώνει (δηλ. τις πληροφορίες που μπορεί να μας παράσχει έμμεσα). Π.χ. αν κάποιος Γερμανός έρθει και μας πει στα ελληνικά κάτι που δεν αφορά τον ίδιο, τότε μια πληροφορία που δεν εκφράζεται, αλλά υποδηλώνεται είναι η

πληροφορία ότι ξέρει ελληνικά. Η (4) εκφράζει μια ταυτολογία, αυτήν που εκφράζει και η (3). Όμως η (4) υποδηλώνει μια πιο ουσιαστική πληροφορία (ότι «γίδες» είναι μια άλλη λέξη για τις κασίκες) που δεν την υποδηλώνει η (3). Η πληροφορία που υποδηλώνεται αφορά μια λέξη, ενώ η πληροφορία που εκφράζεται (και που αποτελεί απλά ταυτολογία) δεν αφορά λέξεις, αλλά μόνο κάποια ζώα. Παρομοίως, τόσο η (2) όσο και η (1) εκφράζουν μια ορισμένη ταυτολογία. Όμως η (2) υποδηλώνει μια πιο ουσιαστική πληροφορία (ότι τα ονόματα «Αποσπερίτης» και «Αυγερινός» έχουν την ίδια αναφορά) που δεν την υποδηλώνει η (1). Συνεπώς, δεν είναι αλήθεια ότι οι (1) και (2) — ή οι (3) και (4) — εκφράζουν πληροφορίες διαφορετικής αξίας. Βέβαια, είναι αλήθεια ότι οι (1) και (2) — ή οι (3) και (4) — υποδηλώνουν πληροφορίες διαφορετικής αξίας. Αλλά από το γεγονός αυτό δεν είναι έγκυρο να συναγάγουμε πως οι (1) και (2) — ή οι (3) και (4) — έχουν διαφορετικό νόημα. Το τι πληροφορίες υποδηλώνει μια πρόταση δεν είναι συνάρτηση μόνο του νοήματός της, αλλά και των λέξεων μέσω των οποίων το εκφράζει. Έτσι, γίνεται δυο προτάσεις με το ίδιο νόημα να υποδηλώνουν διαφορετικές πληροφορίες.

Από την άλλη πλευρά, αν δεν συμφωνήσουμε ούτε με την απάντηση (α) ούτε με τη (β) και θελήσουμε να υποστηρίξουμε το Frege, θα πρέπει, νομίζω, να δείξουμε ότι η συλλογιστική του είναι ορθή όταν εφαρμόζεται στο ζεύγος (1)–(2), ενώ δεν είναι όταν εφαρμόζεται στο (3)–(4) ή στο (5)–(6). Μια καλή ιδέα για έναν υποστηρικτή του Frege είναι να πει ότι η διαφορά σε γνωστική αξία ανάμεσα στην (1) και τη (2) δεν είναι ανάλογη ή παρόμοια με τη διαφορά σε γνωστική αξία ανάμεσα στην (3) και την (4) ή ανάμεσα στην (5) και την (6). Άμα πούμε σε κάποιον «Ο Αποσπερίτης είναι ο Αυγερινός» τού κοινοποιούμε μιαν ανακάλυψη, ενώ άμα του πούμε «Ο Έσπερος είναι ο Αποσπερίτης» δεν κοινοποιούμε ανακάλυψη. Έτσι, η διαφορά σε γνωστική αξία ανάμεσα στην (1) και τη (2) είναι μεγαλύτερη από τη διαφορά σε γνωστική αξία ανάμεσα στην (5) και την (6). Μπορεί λοιπόν ο υποστηρικτής του Frege να ισχυριστεί ότι από την πρώτη διαφορά είναι έγκυρο να συμπεράνουμε ότι οι (1) και (2) έχουν διαφορετικό νόημα, ενώ από τη δεύτερη δεν είναι έγκυρο να συμπεράνουμε ότι οι (5) και (6) έχουν διαφορετικό νόημα.

Βιβλιογραφία

- G. Frege. «On Sense and Reference». Στο *Meaning and Reference*, εκδ. A. W. Moore (Οξφόρδη: Oxford University Press, 1993). Υπάρχουν και πολλές άλλες δημοσιεύσεις του άρθρου αυτού στα αγγλικά. Το πρωτότυπο είναι στα γερμανικά: «Über Sinn und Bedeutung», στο *Kleine Schriften*, εκδ. I. Angelelli (Hildesheim: Georg Olms, 1967). Ελληνική μετάφραση: «Νόημα και αναφορά», *Δευκαλίων* τεύχος 17 (1977).
- G. Frege. «Letter to Jourdain». Στο *Meaning and Reference*, εκδ. A. W. Moore.
- M. Dummett. *Frege: Philosophy of Language*. 2η εκδ. Λονδίνο: Duckworth, 1981. Κεφ. 1, 5 και 6.
- H. Putnam. «Synonymy and the Analysis of Belief Sentences». Στο *Propositions and Attitudes*, εκδ. N. Salmon και S. Soames (Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1988).